

Ander Manterola Aldekoa: zeanuriztar etnografoari elkarrizketa

MENTXAKATORRE ODRIUZOLA, Jon
Mondragon Unibertsitatea
jmentxakatorre@mondragon.edu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7101-0084>
DOI: <https://doi.org/10.59866/eia.v2025i10.308>

Joxe Migel Barandiaran (Ataun, 1889-1991) apaiz, maisu eta zientzialariak Bizkaian izan duen ikasleen artean, Gurutze Arregi Azpeitia (Lemoa, 1936 – Zornotza, 2020) andrearekin batera, Ander Manterola Aldekoa (Zeanuri, 1934) jauna nabarmentzen da. Arregi eta Manterola, bi-biak, Labayru Fundazioko eta bertan habia hartu zuen Etniker Bizkaiko kide nagusi dira, eta bizitzaren atal gehiena euskal ondarea jaso eta aztertzeari eskaini diote, Euskal Herriko Atlas Etnografikoa ekimenaren baitan. Bai Arregi, bai Manterola, Barandiaranen esan-eginetara hurbiltzeko iturri onak dira, eta, horregatik, azkenari solasaldi luzea eskatu genion, testu honetara ekarri duguna.

Elkarriketan azaldu zuen legez, Manterolak 1967an ezagutu zuen Barandiaran. Haien arteko harremana ataundarraren heriotzaraino luzatu zen. 1972an, Labayru Institutuan —Labayru Fundazioa gaur egun—, Etniker Bizkaia taldea eta beronen aldizkaria koordinatzen hasi zen, Barandiaranek bertan ematen zituen irakaspenei eraketa sendoagoa eman diezaieten. 1977az gero, Eusko Ikaskuntzan lan handia egin zuen, eta, erakundearen babesa eta besterekin, Barandiaran Fundazioa eratu zuen 1988an.

Barandiaranekin batera, Manterola *Euskaldunak. Euskal etnia* (I-VII) (1978-1993, Donostia: Etor) lan-bildumaren zuzendari izan zen, eta ostean gipuzkoarraren bizitzaren eta obraren gainean lan egin zuen. Hala, besteak beste, G. Arregirekin batera, *Vida y obra de D. José Miguel de Barandiaran* (2003) idatzi zuen, eta *Eusko-Folklore. Materiales y cuestionarios* (I-II) (2006) editatu, Ataungo Barandiaran Fundazioaren barruan.

Ander Manterolaren bizitza eta lana gertutik ezagutzeko, *Zeanuritik Euskal Herrira* (2015) liburua ezinbestekoa da. Lan horretan, «Ander Manterolagaz bere bizitzaren gainean berbaz» (13-106), Igone Etxebarriak egindako elkarriketa (auto)biografikoa dago, Gurutze Arregik paratutako «Ander Manterolaren bibliografia» (229-36) zerrenda zehatza, eta Manterolaren lumako hainbat lan «Ander Manterolaren lan hautatuak» (109-227).

Hurrengo lerroetan, Sebastian Gartzia Trujillo laguna ere han zuela, 2024ko irailaren 12an, Bilbon, Manterolarekin izandako berbaldia emango dugu, oharrez hornitua. Elkarriketa bizkai-euskaraz izan zen, eta halaxe ekarri dugu hona ere. Bertan, Barandiaranen izaera eta pentsamendua ulertzeko zenbait gako eman ditu zeanuriztarrak, Gasteizko Seminarioarekin,

Euskal Herriarekin eta etnografiarekin ataundarrak zuen sakoneko lotura agerian utziz bide batez.

Gai horietan guztietan sakontzeko, Barandiaran hil eta handik gutxira, Gasteizko apaiztegiko *Surge* aldizkarian (1992) haren omenez egindako zenbakia ere oso lagungarria delakoan gaude.

* * *

Jon Mentxakatorre (JM): Gasteizko Seminarioko Barandiaranen sasoia ulertzeko, nondik hasi horren sidurrien bila? Nora jo?

Ander Manterola (AM): Bide bakarra, orduko Barandiaranen argitalpenetara jotea da. Nire ustez ez dago beste biderik. Gasteizko Seminarioan bertan ze dokumentazino egongo da? Barandiaranen ze dokumentazino? Beharbada egongo da zeozer, baina ziurrenik ezer ez. Barandiaranen dokumentazinoa [Barandiaran] Fundazioan egongo da. Sasoi horretakoa? Aldizkariak: *Gymnasium*, *Idearium*¹. Aldizkari horreek dira bidea.

JM: Denpora haretan beronek zuzendu eta argitaratutako lanak, orduan.

AM: Batez be aldizkariak. Horrezaz gainera, Joaquín Goikoetxeaundiak idatzitako Seminarioaren historia, eta orain, azkenengoz, Andrés Ibáñezek atera dauana. Baina uste dot sasoi haretarako ez dirala onak². Hor egin

¹ *Gymnasium*: Revista Bimestral de Iniciación Científico-literaria de los Seminaristas de la Diócesis de Vitoria (1927-1932) eta *Idearium*: Revista de Investigación y Síntesis de Ciencia Religiosa (1934-1935) Barandiaranek eratu eta zuzendutako aldizkariak izan ziren. Sarean digitalizatuta eta eskuragarri daude.

– *Gymnasium*:

<https://www.euskalmemoriadigitala.eus/handle/10357/2315>.

– *Idearium*:

<https://www.euskariana.euskadi.eus/euskadibib/eu/bib/1455364.do>.

Horrez gain, *Kardabera*z aldizkaria (1933-1936) ere argitaratu zuten Gasteizko ikasle-irakasleek, Manuel Lekuona eta Jose María Arizmendiarrietaren ekimenari esker.

² Joaquín Goikoetxeaundiak (1905-1993) *Antecedentes históricos del Movimiento Sacerdotal de Vitoria* (1983, Gasteiz: Egaña) eta Andrés Ibáñezek (1920-2006) *Historia del Seminario Diocesano de Vitoria* (I-II) (2005, Gasteiz: ESET) idatzi zuten. Bi-biak Gasteizko Seminarioko irakasle izan zi-

beharreko ikerketea dago, baina mundu hori nik ez dot aztertu. Hor historia oso bat dago. Don Mateo Mujikaren bizitza aztertu behar da horretarako³. Eta, atzenean, Espainiako Eleizaren azterketea da.

Zelako giroa egoan han? Ea, Gasteizko Seminarioa famadua zan, European egoan seminariarik onena zala esaten zan. Bera eta Milangoa. Onenetarikoak zirala. Zergaitik? Ondo horniduta egoalako, bere aldizkariak eukazalako; seminaristek egindako aldizkariak. Barandiaranek beti izan eban, gauza bat aztertuta, argitaratu egin behar dala. Eta hor, batez be *Gymnasiumen*, egileak seminaristak ziran.

JM: 1916 eta 1936 artean, makina bat irakasleren inguruan, Gasteizko Euskal Eskola izentau geinkeana izan zan. Hango irakasle nagusi izan ziran Joxe Migel Barandiaran eta Manuel Lekuona, besteak beste. Zergaitik izan ziran, orduan, bertan, garrantzitsuak?

AM: Gai barriak azaldu ebezalako, bai Barandiaranek, bai Lekuonak. Azken horrek herri-olerkia batez be aztertuta, euskal olerki herrikoiak, eta idatzi eban gaur egun be irakurgarria dan *Aozko literatura*⁴. Hango maisuak beste bide batez ikusten hasi ziran inguruan egoan errealdadea. Eta erabat bardin Lekuonak eta Barandiaranek, bakotxa bere bidetik.

Barandiaran aldatu eban gehien baten Wundt eritxan batek, Leipzigecko Unibertsitateko irakasle zan batek, *Völkerpsychologie* idatzi ebanak⁵. Horrek

ren; Barandiaranen lankide lehena. Orobat, Barandiaranen 1917-1936ko egunkaria (2005) iturri garrantzitsua da.

³ Mateo Mujika (1870-1968) gotzain izan zen Iruñean 1924-1928an, eta Gasteizen 1928-1936an. Erbestera jo egin behar izan zuen. Kanbon 1945ean idatzi zuen *Imperativos de mi conciencia. Carta abierta a D. Jose Miguel de Barandiaran* ezinbestekoa da.

⁴ *Aozko literatura* (1978, Tolosa: Librería Técnica de Difusión), Kardaberaz Bazkuna elkarteak beronen bildumaren 22. zenbakian argitaratu zuen, eta Lekuonaren *Idaz-lan guztiak* bildumaren lehen liburuki lege. Obrak, gaiaren gainean, egileak XX. mendearen lehen hamarkadetatik ordu-ra arte egindakoak biltzen ditu.

⁵ Wilhelm Maximilian Wundt (1832-1920). Psikologiari izaera zientifiko modernoa eman zion Leipzigecko Unibertsitatean, 1879an eratutako Psikologia Esperimentaleko Laboratorioaren bidez. Haren lanen artean, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte* (1900-1920, Leipzig: Engelmann) nabarmen daiteke, 10 liburukitan emana. Ha-

aldatu eban. Horrexek esan eutsan: «Zertan zabilta zu hor murgilduta liburuak irakurtzen antropologiari buruz, urruneko gauzak? Zeure inguruan daukazu zuk herri bat. Zergaitik ez dozu aztertzen herri hori? Zergaitik ez dozuz aztertzen horren pentsakerak, horren ipuinak, horrenbeste gauza?»⁶.

Horrek aldatu eutsan Barandiarani buru guztia. Orduan itxi eban berak esaten ebana, *la ciencia libresca*, eta hasi zan bere eginbeharrik handienez: herria bera aztertzea. Herriaren usteak, mitoak, ipuinak, esakerak, batez be, psikologiari jagokozanak. Horretan hasi zan-eta Wundt aitatzan, «herri-psikologia». Baina herri-psikologia zer zan orduan? Psikologia esperimental, herriak zelan pentsetan eban ikertzen eban psikologia. Ze irudi erabilten ebazan herriak? Hortik hasi ziran. Eta horrerik heldu eutsan Barandiaranek. Lehenengoz, nik uste dot, lehenago batu ziran-eta gauza batzuk. Esaterako, arabarrak Anbotoko Dameari buruzko bilketak egiten hasita egozan. Baina egiten ebezan, eta erabilten ebezan, literatura gai lez gehiago⁷. Baina Barandiaranek ez eukan begia literatura gaian, edukian berean baino.

Horregaitik berak esaten eban, guk ipuinak edo esaundak batzerakoan, berbaz berba, herriak esaten dauan moduan batu behar doguzala. Horrek emoten deutso, gainera, linguistikari berari beste bide bat: herri-literaturea⁸.

ren gainean, ikus Anduaga (2023; 2024) eta Azurmendi («Herri-psikologia, etnologia: Wundt», in 2007: 199-214).

⁶ Herriaren altxortegian dauden sineskerak, pentsaerak eta egitekoak: pluralean, bai alde fisikoa-ri, bai alde psikikoari oratuz. Askotariko adierazpenen osotasun hori da, hain zuzen, Barandiaranek *El mundo en la mente popular vasca. Creencias, cuentos y leyendas* (1960-1962, Donostia: Añamendi) lanean eman zuena.

Barandiaranen aurretik, herriaren aho-eskutiko ipuin-biltzailerik handienak Jean-François Cerquand, Wentworth Webster eta Resurrección María Azkue izan ziren. Herri-ondarea erdaraz eta ukitu literarioz eman zuten arabarren artean, Manuel Díaz de Arcaya, Sotero José Manteli eta Ladislao Velasco izan ziren. Horrez gain, aipagarriak dira Juan Iturralde y Suit nafarra, Juan Eustaquio Delmas eta Antonio Trueba bizkaitarrak, eta José María de Goizueta eta Juan Venancio Arakistain gipuzkoarrak. Azken horren *Tradiciones vasco-cántabras* (1866, Tolosa: Imprenta de la Provincia) eragin handikoa izan zen Azkuerengan, esaterako. Ikus «Euskal ondarearen biltzai-leak» (in Mentxakatorre 2023: I, 32-40).

⁸ «Jose Migel Barandiaranen ekarpena arkeologia, etnografia eta euskal mitologiara (II)» EHUko ikastaroan (Ataun, 2024ko irailak 5-6) ongi nabarmendu zen hori (ikus Mujika 2024). Herri xehearen jakintza bildu eta aztertzearen Barandiaranen bide horretan, zehaztasunik handiena

Baina euskal gaiak, Gasteizko Seminarioan, gitxi be gitxi ziran. Astean hiru edo lau ikastaldi, ez egoan besterik. Eta aldizkarietan be oso gitxi agertzen zan, gaurko mundutik ikusita. Orduan gauza handia izango zan, baina gaurko mundutik ikusita ez zan gauza handirik⁹.

JM: Gasteizko Seminarioan be, 1936ko Gerrea aurretik ja, mobimentu espiritual berezia egon zan. Horretan Rufino Aldabaldetrekuk ekarpen handia egin eban, ezta? Eta Barandiaranek be bai?

AM: Barandiaran eta Lekuona ez baina, Rufino Aldabaldetrekue beste mundu batetik etorren. *Aldabalde* Barandiaranen kursokoa izan zan, gitxi gorabehera. Harek Frantzian ikasi eban, han egon zan behar egiten, eta gero ekarri eben Gasteizko Seminaria. Baina oso arin hil zan, gazterik, 1945ean-edo¹⁰.

Aldabalde be eragin handia euki eban, bai, batez be espiritualidade aldetik. Barandiaran ez zan sartu mundu horretan. Barandiaranena gehiago izan zan ikerketa-mundua. Lan-munduan, azterketa-munduan, hortxe sartu zan gehiago¹¹.

Sebastian Gartzia (SG): Garrantzitsua da nabarmentzea, bai Lekuona, bai Barandiaran, herrikoak ziralako, herrikoak izateagaitik, mamina zein zan asmau ebela. Zientzialariok, askotan, zientziaren metodotik goaz eta ez

Juan Manuel Etxebarriak eman du bere *Gorbeia inguruko etno-ipuin eta esaundak* (I-II) obran (1995-2016, Bilbo: Labayru Fundazioa eta Euskaltzaindia).

⁹ Gasteizen euskal gaien ikasketak Kardaberaz Bazkunak sustatu zituen, Manuel Lekuonak 1924an eratua (ikus «La lengua y la cultura vascas en el Seminario de Vitoria: 1918-1936», in Manterola 2005: 153-156). Artean Euskal Unibertsitaterik ez eta, Eusko Ikaskuntza 1918an sortu zen, eta haren agerkari bihurtuko zen EINA 1907an, Julio Urkixo buru zela. *Eusko Folklore Urtekaria* 1921ean agertu zen, Barandiaran zuzendari zela.

¹⁰ Rufino Aldabaldetrekue (1904-1945) apaiz gipuzkoarra izan zen. Parisko Saint-Sulpice Seminarioko apaiz-bidetik ikasi zuen, eta 1924an Gasteizko Seminarioko espiritualtasun berezia pizten hasi zen.

¹¹ Ondoren aipatuko diren atzerriko hainbat ikerlariren antzera, Barandiaran Jainkoaren ulermen eta artikulazio historikoaz arduratu zen. Horren adibide argiak dira *Mitología del pueblo vasco. Las piedras y los monumentos prehistóricos* (1928, Gasteiz: Montepío Diocesano) eta «Orígenes espirituales del Pueblo Vasco» (1935, *Euzkerea* 10: 606-609; <https://www.euskalmemoriadigitala.eus/handle/10357/2312>) lanak, esaterako.

dogu maminik lortzen. Barandiaran eta Lekuona, herrikoak ziralako mamina topau eben. Lekuonaren kasuan, esaterako, argi dago. Nork asmau eban herri-literaturearen huna zein zan?

AM: Huna... Eta zeintzuk ziran bideak, eta legeak, eta usteak?

SG: Eta Lekuona ez zan unibersidadean literaturea ikasitakoa, baina persona egokiena zan, herriko semea. Hori guztia zala-ta, guztiak liluratuta geratu ziran. Hori da, nire ustez, bai Lekuonagaz, bai Barandiaranegaz gertatzen dana. Herrikoak izanik, herritik haren muina hartu eben.

AM: Bai, bai, errazoi osoz. Barandiaran bere herritik hasi zan. Automnografia hasi zan egiten. Lehengoko lanak, mitologiari buruz be, ez dira besterik berak txikitan hartutako ipuinak, eta usteak, eta mitoak baino, etxean, amari hartutakoak. Hortik hasi zan, urretik eta hurkoenetik. Gero zabalduko zan besteetara. Hori izan zan bere bidea, eta gero horren espiritua sartu egin da bai etnografian, bai arkeologian; arkeologian gitxiago, beste mundu bat dalako.

Arkeologia- eta prehistoria-lanek Barandiaranen etnografia-lana estaldu dabe apur bat. Horregaitik agertzen da preshistoriagilea balitz lez. Baina Barandiaranek inportantzia gehiago emoten eutsan etnografiari. Esaten eban: «Arkeologia gauza mutua da». Hor ez dago ahotsik. Norberak esaten dauana, norberaren ustea, dago hor. Baina etnografian ez. Etnografia bizia da, ez da mutua. Etnografia hartzen dozu eta itaunak egin zeinkez, eta argitaratu egin zeinke herriak esaten deusuna. Baina beti lekukoak protagonis-tak dirala.

JM: Bide espirituala eta zientifikoa nabari dira, orduan, Barandiaraneg-an. Dana dala, lehenbizi, bere burua abadetzat eukan.

AM: Beti.

JM: Hiru kategoria erabiliko bagenduz, abadea, maisu —zentzunik zabalenean, jente askoren maisu, Seminarioan bakarrik ez— eta zientzialari, horreek zelan lotuko litzatekez beragan?

AM: Berak oso ondo lotuta eukazan. Baina lehentasuna abadea izatea zan, nire ustez. Nik Barandiaranegaz otoitz be egin dot. Barandiaran beti

izan zan abade, beti, atzeneraino. Tira, ez zan izan abade predikalaria, kontzientziaz, izatez, gurariz, baino. Abadea izan zan, beti-beti.

Berak otoitz egiten eban goizean, niri esaten eustan. Laudes eta Brebirioko otoitzak. Eta goizerdian mezatara joaten zan Ataunen, eta Saran be bai. Saran, gainera, parte handia hartu eban parrokian, hango parrokoagaz. Eta lehenago, Angelun. Barandiaranek hiru ahizta eukazan monja, eta oso hartu-emon handia eukan hango bere arreba monjeagaz. Baina hortik, sentikera horretatik.

Hori ulertzeko, lehenago gizaldira joan behar dogu, gaurko gizaldian hau gauza arraroa dalako. Baina lehenago gizaldian gauza normala zan. Abade bat ikerlari izatea gauza normala zan. Gaur egun ez, beharbada, ez dakit. Baina orduko denporan, gauza normala. Azkue daukazu hor, adibidez.

SG: Zelan lotu ebazan berak ikerlaria izatea eta eleizkoia izatea? Esaterako, Vatikanotik etorri jakozan antimodernismoa eta eboluzionismoaren aurkako erespideak. Zelan moldatu zan? Askatasun osoz?

AM: Leuntasun osoz. Leun. Ez eban kontrarik egiten, baina interpretazioa bai. Interpretazioa libreza zan. Esaterako, eboluzionismoa onartu egiten eban, eboluzioa onartzen eban¹². Modernismoari buruz, hori ez dakit ziur, zehaztasun handiz, modernismoa hemen zelan sartu zan Euskal Herrian.

Berak onartzen eban, beti eta lehenengo-lehenengo, Eleizak eta Eleizako erakundeek esaten ebena. Oso ondo onartzen eban, beti. Sekula be ez deusat entzun kontraesanik horregaz. Sekula be ez. Ez kritikarik. Orain, interpretazioa bai, bere erara, leuntasunera jotzen eban. Baina sekula ez zan egon arazorik horregaz.

JM: Barandiaranen gaitasunik handienetarikoa horixe izan zan: guztia ohi baino marko handiagoan ulertzeko ahalmena.

AM: Gainera berak Europan eukazan hartu-emonak, guztiak, gehienak hobeto esanda, katolikoak ziran; Schmidt, adibidez. Batzuk abadeak ziran;

¹² Cfr. Altonaga (2016).

Obermaier, esaterako, abadea zan. Eta Vienako Anthroposeko zuzendaria zana be erlijiosoa zan. Baegoazan beste batzuk ez ziranak, baina baziran sinismendunak. Uste dot Aranzadi bera be, ez dakit zelan jokutzen eban, baina beti egongo zan Eleizaren edo eleiz doktrinaren alde. Horretan berak ez eukan hartu-emon txarrik, ez kontradikzinorik¹³.

JM: Zelan ulertu geinke, abadea izanda, bizitza osoa, zatirik handiena behintzat, Euskal Herriari emotea? Hau da, Barandiaranegan eta beste askogan hutsitze handi bat ikusi geinke, norbera baino askoz handiagoa dan zeozeri bizitza osoa eskaintzea, kasu honetan herriari, eta herriaren bitartez gizateria osoari, ondarea ikertuaz, zainduaz eta zabalduaz. Hau da, Barandiaran, lehenengo eta akabuan be abadea izan zan, baina jardunik handiena Euskal Herriari emon eutsan, haren kulturaren iturriak ezagutu daiguzan. Zein da horren sakoneko lotura?

AM: Harek ez eukan asmorik beronen ikerketak zabaltzeko. Ha zientziamunduan sartu zan, eta hor jokatu eban. Gero, ondorioz, haren lana herri-
ra zabaldu zan. Baina berak ez eban egin Euskal Herriaren apologetika bat-
edo zuzenean. Horrelakorik ez eban egin. Zientziaren munduan sartu eta bertan jokatu eban, Europako zientzialari askogaz. Ez eban bakarrik jokatu.

Caro Barojak¹⁴ dinoan lez, haren eragina euskal kontzientzian sartu zala? Izan leiteke hori. Baina hori izango da bigarren momentu baten, harek ez eban-
eta euki hori asmoori, sekula be ez, nahi-ta bera, bere kabuz, abertzalea izan.
Tira, izan zan karlista integristea hasieran, eta lehenengo poesiak integristak daukaz. Abertzalea, gaur egun esaten dogu: «ze partidutakoa?». Baina honetarako ez dau balio. Ez, ez. Barandiaran abertzalea zan, hau da, «aberriaren za-

¹³ Wilhelm Schmidt (1868-1954) antropologo eta hizkuntzalari alemaniarra eta apaiz katolikoa izan zen. Hugo Obermaier (1877-1946) prehistorialari eta paleontologo alemaniarra eta apaiz katolikoa izan zen. Anthropos Institutua 1931n Austrian eratutako teologia- eta etnologia-ikerketarako erakundea da (<https://www.anthropos.eu>). Telesforo Aranzadi (1860-1945) euskal jatorriko antropologo katedraduna izan zen Bartzelonan; gero aipatuko den eta Oviedon katedradun zen Enrique Eguren (1888-1944) geologoarekin eta Barandiaranekin batera, Euskal Herrian hainbat ikerketa arkeologiko eta etnografiko egin zituen.

¹⁴ Julio Caro Baroja (1914-1995) euskal jatorriko historialaria izan zen. Barandiaranekin lanean gaztetan hasi zen, eta bizitza osoan gertu-gertukoa izan zuen.

lea». Hau da, bere herria maite ebana, eta bere herriaren emaitza guztiak: literatura, mitologia, ipuintegia..., baita bere herriaren usteak eta egiteak be.

Hagaitik ba, hartu eban lehenengo eginbehar edo asmoa mitologia izan zen, edo mitologiari jagokona, hau da, pentsakerea munduari egiteetan jagokona. Beste era batera esanda, mitologiatik etnografiara sartu zan. Eta etnografian, erabat, hurrekoa aztertzen eban. Orain, harek ez eban euki horretan inolako eragozpenik abadea izateagaz. Baekian izan behar ebala egizalea, zentzunduna, arerio bakoa. Horixe zan haren eginbeharra.

JM: Hortaz, abadea izateak zelan eroan eban Barandiaran Euskal Herriaren gaineko etengabeko lana egitera? Horixe, ba, itaunik haundiena.

AM: Haren kezkea personala zan. Barandiaranek ez dau euki euskal munduan maisurik¹⁵. Beharbada, Aranzadi esan leiteke, baina gehiago zan prestigio handiko laguna, katedraduna. Eguren gitxiago. Baina maisurik ez eban euki Barandiaranek. Bera izan da maisu, bera egin da maisu. Eta berau izan da etnografia munduan euki dogunik eta maisurik handiena.

JM: Barandiaranegan ikusten dogu bene-benetako abadetasuna. Misterioagazko eta Jaungoikoaganako edegite eta emote guztia. Eta horrek, era berean, eroaten dau Euskal Herria zaintzera. Eta ez da alderdikierietan sartzen den abertzaletasuna harena, askoz sakonagoa baino.

AM: Askoz sakonagoa, zutarretara doalako. Akabu baten haraxe doa. Eta hori bokazino lez dauka? Bai, bokazino lez. Bere ikerlari izatea bokazinozkoa eban Barandiaranek. Halan, bizitzan zehar, urtero sei-zazpi bat artikulu edo liburu idazten ebazan. Urtean-urtean, gero! Horregaitik, ba, heldu zan bostehun eta pikura. Baina idazten eban ekin ahala, berak esaten ebalako ha ez zala gordeteko. Horretan be, nik uste dot, sartzen dala abade izatea: «Hau zabaltzeko da, hau emoteko da». Baina nori? Zientzia-munduan, ez herriari zuzenean, ze idatzi herrikoiak oso gitxi daukaz Barandiaranek. Badauka zeozer, euskerearen gainekoa, baina gehiago sartzen da zientzia-munduan; hau da, antropologian, edo etnografian, edo mitologian. Hor gehiago sartzen da, buruz buru.

¹⁵ Horregatik izenda daiteke, Barandiaranen iloba Luisek eginiko biografian (1980) adierazi bezala, «euskal kulturaren aitala».

JM: Jasotakoaren «deboluzinoa» maila zientifikora doa lehenengo-lehenengo, orduan.

AM: Bai, lehenengo-lehenengo horraxe doa.

JM: Hark euskal gaietan maisurik euki ez, baina guk bera maisuen maisutzat euki geinke gaur egun. Izan be, askotan euskal kulturaren aitalehena eretxi jako.

AM: Bai, baina kronologikoki ez zan lehenengoa izan. Esan geinke horren aurretik Azkue egoala, baina ez zan Azkueren jarraitzaile. Estimauta eukan, baina ez zan haren jarraitzailea. Eta hori gauza txikitxo baten agiri da, ezta?

Berak, behin, kontatu eban jazoera bat. Bilbon egozala, 1919an, kongresua egon zan, *Ciencias Españolas*en kongresua¹⁶. Eta kongresu haretan hartu eban parte, uste dot, Frankowskik¹⁷. Hori Varsoviako katedraduna zan; Kroazian lehenengo eta Polonian gero. Baina Lehen Mundu Gerrea zala-ta, hemen gelditu zan.

Behin, bai Barandiaran, bai Frankowski, Azkuek etxera konbidadu etorteko esan eutsen. Eta Frankowskiri amorru emotearren-edo, pianoz, pianoa oso ondo jotzen eban-eta, azaldu eban berak batutako melodia bat. Jo eban, eta halako baten gauza bat esan eban, Barandiaranek gogoan eukana. Hau xe esan eban: «Hau konpasau aldatu egin dot, gozotasun gehiago emoteko». Azkuek ha esan eban. Handik urtenda, Frankowskik esan eutsan Barandiarani: «Yo creo que no habrá hecho lo mismo con el Diccionario, ¿no?»¹⁸.

Hori kontatu eban Barandiaranek berak. Ez dakit inoiz azaldu bada, baina harexek kontatutakoa da.

JM: Pasadizo sano esanguratsua...

¹⁶ Asociación Española para el Progreso de las Ciencias. VII. Kongresua, Bilbo, 1919ko irailak 7-12.

¹⁷ Eugeniusz Frankowski (1884-1962) arkeologo eta euskalari poloniarra izan zen.

¹⁸ Azkue ezaguna da herritik jasotakoari ukitu landuak emateagatik. Aipatutako hiztegia 1906ko *Euskara-Gaztelera-Frantsesa* berbategia da.

SG: Inportantea da. Azkue zuzentzailea zan, neurri handian. Eta Barandiaran herrikoa zan, herri xumearen esperientzien biltzaile zuzen eta adeitsuua. Azkueren anekdotea oso inportantea da, hagaitino ba, ikertzaile barentzat oso inportantea.

JM: Barandiaranen bidea osterantzekoa izan zalako, sano.

AM: Horrexegaitik Barandiaranen obrea fidagarria da, oraingorako eta gerorako be. Harek herritik jaso dau, herritik hartutako dokumentua egin dau. Herriaren pentsakerea. Ezin leiteke esan hori dana danik, baina berak batu dauana horretan dago. Izan be, Barandiaran ez zan puristea izan bere idazkeran. Gauza batzuk purismoak eraginda idatzi ebazan, baina gehien baten ez zan puristea izan.

Aitu¹⁹. Behin, Aralarren euki gendun kongresu bat, eta buruzagi zanak, Fromagek, esan eban: «La aportación del maestro Barandiaran a la mitología vasca ha sido una de las contribuciones más interesantes a la mitología europea»²⁰. Hain zehatz, hain zientifikoki batuta dago... Han ez dago datua baino.

SG: Interferentziarik gabe. Hori da positiboena. Interpretazioak gero egingo dira, gura izan ezker, baina beharrezkoa dana datu zehatzak eukitea da.

JM: Haren lan barik askoz umezurtzago gengokez.

AM: Askoz gehiago. Orain gauza ziurra daukagu, Barandiaranek batuta-koak ziurtasuna dauka. Gero mitologia berrinterpretatu egiten dan arren. Marigaz²¹, esaterako, gauza asko egiten da, baina hor dago.

Gero Barandiaranegaz batera badagoz beste batzuk, Barandiaranen bide-
tik joanda ikerketak egin dabezanak. Ikerketa oso interesgarriak dira haree-

¹⁹ Bizkaiera jasoan: *aditu, entzun*.

²⁰ *II Congreso Internacional de Mitología*, Société de Mythologie Françaisek eta Eusko Ikaskuntzak antolatua, Baionan eta Donostian, 1986ko abuztuak 30 eta irailak 2 artean. Abuztuaren 31n, Aralargo San Migelen omenaldia egin zioten Barandiarani. Henri Fromage (1915-2008) ikerlaria aipatutako mitologia elkarteko buru izan zen 1981-1992. urte artean.

²¹ Euskal pertsonaia mitologikoa, Barandiaranen esanetan, numen nabarmena.

nak. Satrustegi, esaterako, oso inportantea da. Eta Iparraldean be bai; Lafittek egindako ikerketa batzuk, esaterako, oso interesgarriak²².

SG: Esaterako, euskal mitologiaren interpretazinoa Juan Mari Lekuonak egin eban²³. Baina materiala nork aurkitu eban? Barandiaranek. Behin aurkituta, haren gainean berba egin leiteke.

AM: Hortxe dago kakoa. Nork topau eban hor edertasuna dagoala? Barandiaranek. Eta edertasun hori neurtzeko kapaz izan zan. Horregaitik, Lekuonaren obra hori, gaur egun be, primerakoa da.

SG: Are gehiago Barandiaranen *Mitología vasca*. Datu hutsak dira, baina zeozer dagoala barruntau leiteke²⁴.

JM: Halan, Barandiaranen balioetatik edo legadutik, zer hartu dozue Etniker taldeetan, esaterako? Adibidez, herritik edo ahotik harakoa, edo egiteetatik zuzenean, hartu eta ikutu ez. Ze besterik?

AM: Nik pentsau, haren maisutasuna agiri dala, batez be, beronen metodologian, azterketako metodologian. Gero, haren asmoa. Beti euki eban asmo bat, Euskal Herriko Atlas Etnografikoa egitea. Ez izen horregaz. Izen hori 1961 edo 1962an azaldu zan lehenengoz. Caro Barojak eta biek emon eben ikastaro bat Donostian, eta hantxe zertu zan lehenengoz *Atlas*

²² Jose Mari Satrustegi (1930-2003) etnografo, euskalari eta apaiz katoliko nafarra izan zen. Haren lan etnografikoak asko dira; *Mitos y creencias* (1980, Donostia: Txertoa) dugu, adibidez, ezagunetarikoa bat. Piarres Lafitte (1901-1985) kazetari, euskalari eta apaiz katoliko lapurtarra izan zen. Haren lan etnografikoak, Barandiaranen ildotik atonduak, bi dira: 1965eko «Atlantika-Pirineetako sinheste zaharrak» (*Gure Herria* 37, 2: 97-121; <https://prentsa.bilketa.eus/ark:/27020/bi00014/1965/02>) eta 1973ko «Erlisione paganoak eskualde hauietan (Erromanoak hemen nausi zaudelarik)» (*Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* 14: 121-132; https://www.culturana-varra.es/uploads/files/01_CEEN014_0121-0132.pdf).

²³ Juan Mari Lekuona (1927-2005) euskal idazlea izan zen. Aipatutako interpretazioa *Mimodramak eta ikonoak* (1991, Donostia: Erein) obran egindakoa da.

²⁴ Barandiaranek 1960an argitaratu zuen *Mitología vasca* (Madril: Minotauro) da. Haren bigarren edizioak Caro Barojaren hitzaurre garrantzitsua dakar (1979, Donostia: Txertoa).

Etnográfico de Vasconia izena²⁵. *Vasconia* izena berak erabilten eban. Zer dala-ta? Ba, izen neutroa dalako.

Harek asmo hori eukan. Baina ez Atlas Etnografiko azalekoa. Horretarako, galdeketa bat atondu egin eban, beronek, eta galdeketa hori, gaur egun be, bizi da, nahi-ta edonon ezin aplikau leitekean. Galdeketa hori da Euskal Herri nekazaria batez be aztertzeke, uritarra ez. Itsasokoa be gitxi sartzen da. Baina orduan horrek densidade gehiago eukan, horretarakoxe egin zan. Halan be, oso baliotsua dala uste dot, galdeketa basikoa dalako, oinarritzkoa dalako. Ez dau galdera gatzik egiten, ez. Galdera normalak egiten dauz: aurrean daukazuna²⁶.

Hagaitik ba, nik uste dot, Barandiaranek emon deuskuna zera da. Alde batetik, metodologia, eta metodologian bertan, zehaztasuna. Ez da bakarrik batzea, ezpada zehatz batzea. Eta horrek leialtasuna eskatzen dau, lekukoagazko leialtasuna. Gehien baten horixe da emon deuskuna.

Gero, horrezaz gainera, proiektu bat emon deusku. Hau da, gai edo parte txiki baten ez gelditzeko egitasmoa. Esaterako, etxea aztertzen, edo auzoa aztertzen, edo lanak aztertzen, edo igarote-errituak (*ritos de paso*) aztertzen, edo heriotzea aztertzen. Osotasun baten egiteko baino, osotasunean ikusten dalako kultura bat. Kulturea ez da ikusten partzialtasunean, osotasunean baino. Horixe da harek emon deuskuna.

JM: Lehen aitatu dozu, Wundtegaz egon ostean, Barandiaranek herriaren sustrai edo mun sakonetara jo gura ebala. Orduan, zelan azalduko zeunke harek egindako lan-behar guztiaren ikuspegia edo filosofia, haren zertarakoa? Esan gura da: hori guztiori, zer ulertzeko edo nora heltzeko? Luzeago esanda: Badakigu Barandiaranek preminaz behar egiten ebala. Begien aurrean eukan mundua apurka-apurka bajoakon, desagertzen joakon, eta haren erregistroa ahalik eta zehatzen egin behar zan, interpretazino luzeetan lotu barik. Orduan, benetako helburua beharbada ez zan etnografia bere

²⁵ Etniker Euskal Herriaren *Atlas Etnográfico de Vasconia* lana sarean eskuragarri dago: <https://www.etniker.com/atlas-etnografico-de-vasconia> eta <https://atlas-etnografico.labayru.eus> helbideetan.

²⁶ Barandiaranen galdeketaren jatorriaren eta izaeraren berri hemen aurki daiteke: <https://www.etniker.com/atlas-etnografico-de-vasconia-grupos-etniker-euskalherria>.

horretan, ezta? Benetako helburua, baina, ez ete zan, ba, herriaren autokonprendidutea edo etnologia?

AM: Haren hasierako kezkea erlijiosoa da. Haren kezkea da, ikustea ea zeintzuk diran kultura honen oinarri erlijiosoak. Hortik jo eban²⁷.

Nik ez dakit nork esan eutsan Wundtegana joateko. Berak be sekula ez dau esan. Beharbada entzutetik, alemanieraz hasi zan-eta ikasten. Beharbada hortik jakin eban... Baina gehien baten, esandako moduan, ha oso sakona zan, eta herriaren hunera joten eban.

Barandiaranek sarritan esaten euskun, ikerketak ez daukala azkenik. Hau da, zuk batzen dozu gai bat eta aztertzen dozu gai bat. Baina horrek berorrek eskatzen deusuz beste gai batzuk. Hori holan eukan. Horregaitik ba, ikusi eban zahartzaroan ez zala gai lan handirik egiteko. Baina guri esaten euskun, ikerketa sakonak eta sakonagoak egin behar dirala, eta ez ixteko inoiz ondorioa. Zabalik ixteko azkena be, beste galdera batzuetarako.

JM: Edegierea, zabaltzea beti.

SG: Misteriora edegierea. Misterioa beti misterio izango da.

AM: Bai, hori izango da.

JM: Barandiaran noiz ezagutu zenduan?

AM: 1967an egin nintzan abade. Behin, 67an, Areatzako zubitik noala, ikusi neban abade txiki bat, garrikoa jantzita. «Ene —esan neban—, hau Barandiaran da!». Nik osabea neukan abadea, Barandiaranen kursokoa, eta lagunak ziran euren artean, eta hortik, ba, ezaupidea egin genduan. Aurkeztu nintzan haren aurrean, eta bazkaltzen konbidau ninduan. Hau egoan Museo Etnografikoan behar egiten, eta hurreko fonda batera joan ginan, eta hantxe bazkaldu genduan. Hortxe izan zan lehenengoko hartu-emona. Baina gerora hartu-emon handian hasi nintzan, handik urte batzuetara, [De-

²⁷ Ikus Euskal Etnologia Eskolaz Manterolak eta Barandiaranek esandakoa, biek «On Jose Migel Barandiaranekin elkarrizketa Iparraldean» testuan erakutsitako solasaldian (in Manterola 2015: 135-151).

rioko] Seminariora bialdu ninduenean, 1967-1968an. Eratzen hasi nintzan ikasketa batzuk euskal kulturari buruz, eta Barandiaran ekarri neban.

Handik denporea garrenera, Jose Mari Irazola²⁸ eta biok egon ginan Barandiaranegaz, eta esan geuntsan, bagenekian-eta Etnikerren behar egiten egoala, ea gura eban Etniker talde bat Bizkaian sortu. Orduantxe ekarri genduan Bibliotekara. Orduan ez egoan Euskal Bibliotekarik seminarioan, eta hantxe emon euskuzan hasierako jardunak²⁹. Urtean sei bat bider etorten zan, hile birik behin. Nik ekarten neban Ataundik. Etorten zan goizean, goizeko hamaiketan, egiten genduan saio bat, gero bazkaldu, eta barriro arrastian beste saio bat egiten genduan.

Saioak beti izaten ziran: «Ea, zuk zer idatzi dozu?». Harek ez eban azalpen magistralik emoten, ez. «Zer hartu dozu herritik?», esaten eban. Noizean behin egiten ebazan ohar batzuk, baina gehien baten indarbarritu egiten eban guk egindakoa. Beti txalotu, eta gehiago egiteko esan. Haren irakaske-ta ez zan magistrala, orduan; gehiago zan Sokratesek egindakoa, maieutikoa.

JM: Eta Barandiaranek Deriokook ondo prestaurik ikusi zinduezan?

AM: Gu? Ez ba! Esango deutsut: Han bardin hartzen eban unibersitario bat nahiz herriko neska edo mutil bat. Barandiaranek ez eban azterketarik egiten, harek personea eginiko lanetatik aztertzen eban, ez tituluetatik. Betti-beti hori.

JM: Seminarioko sasoi haretan oso arduratuta egoan, abadegaiak bai abade-bidean, bai herriagazko hurkotasunean, bai aro garaikidearen erronken aurrean ondo prestetan.

AM: Baina, zehatz esateko, abade-bidearen galdera hori ez egoan gure artean. Gu sartzen ginan etnografian bertan, eta kitu. Ondorio hori ez egoan geure buruan, Etniker taldean. Baina neure bizitzan eragin handia izan dau. Baita abade lez be.

²⁸ Jose Mari Irazola (1938-2008) apaiz katoliko bizkaitarra izan zen, euskararen alde lan handia eginikoa.

²⁹ Labayru Fundazioko Euskal Biblioteka, 2024ko apiriletik Ander Manterola Euskal Biblioteka izena duena. Haren gainean, ikus <https://www.youtube.com/watch?v=nZM0IZSbq5A>.

JM: Eta hori zelan ikasi dozu beraganik?

AM: Bere izakeratik.

JM: Izan be, bere buruaren gainean berba egitekoa ez zan, ezta? Gauzeari neurria hartzen ekiana bai...

AM: Bai, bai, ez eban gauza handirik esango harek. Baina nik ikusten neban bere iloba Pilarregaz³⁰ errosarioa errezetan... Bazkalaurretik otoitz egiten genduan. Nik ez neutsan laguntzen mezatara, goiz emoten eban-eta. Monjearen bizitza eroaten eban, eta ikerketak egiten ebazan gero. Baina danaren gainetik, abadea.

JM: Eta bestetara? Zuen formazino intelektual, filosofiko eta teologikoan, sakatu egiten eban?

AM: Bat be ez. Baina bat be ez, gero! Gainera beste mundu batetik etorren Barandiaran, beste mundu batetik etorritakoa zan. *Ciencia librescatik*, liburuetatik.

JM: Zuok ezagutu zenduen, eta beragaz behar egin, berak 70 urtetik gora eukazanean, eta pentsamentua erabat formadua eukanean.

AM: Bai, bai, guztiz. Bere krisirik handiena gerrea izan zan.

JM: Hori esanguratsua da, ezta? Nahi-ta Iparraldera joan, beti erbestez berba egin eban.

AM: Bai, bai. Eta erbestea bakarrik ez. Berak eban mina, eta lantzean behin azaltzen eban hori. Erbestera joan zan, bere kontura, 1936ko irailean. Baina beti euki eban ustea, gerrea amaituta, barriro deituko eutsiela Gasteizko Seminariorako. Han ez eban ezer txarrik egin. Baina sekula be ez eutsien deitu. Hagaitino irakurri egin behar da Oxfordetik, 1946an, Ballester gotzainari idatzitako karteia, autobiografikoa dalako³¹.

³⁰ Pilar Barandiaran (1911-2008) Joxe Migelen iloba izan zen. Erbestera joan zenetik eta gora, bizitza osabaren ondoan egin zuen, idazkari eta zaintzaile.

³¹ Barandiaranen 1936-1953ko egunkarian (2009) aurki daiteke: «Memoria enviada por José Miguel de Barandiaran al Obispo de Vitoria Excmo. Sr. Dr. D. Carmelo Ballester. Oxford, 15 de Abril de 1946». Carmelo Ballester (1881-1949) Gasteizko gotzain izan zen 1943-1948an.

Hantxe azaldu eban eukan mina, bere barruko mina. Hori karteori irakurri egin behar da. Ze harek bokazinoa Seminariorako euki eban, Seminarioko irakasle, ikertzaile edo laguntzaile izateko, eta hortik atera egin eben. Gero opatu eutsien Manilara (Filipinak) joateko, baita Estatu Batuetara be, baina halakorik ez eban gura.

JM: Eta gero, ostera, Nafarroako Unibersidade sortu barrira joan zan.

AM: Antonio Fontán, gero Senatuaren presidente izan zana, hori joan jakon Ataunera, eta agertu eutsan Euskal Kulturaren katedrearen asmoa, eta ea berak onartuko ete eban³². Ez eukan ezelako eragozpenik horretan. Inoan, ba, ze: «Ni joango naz euskal kulturea azaltzen edo ikertzen infernura be bai, gero handik urtetan ixten banabe!».

SG: Lehen Juan Mari Lekuona aitatu dogu, euskal mitologiaren interpretatzaile lez. Baina herriaren huna ezagutzen eban beste mirari bat, Xalbador bertsolaria izan zan. Ha be herrikoa zan, eta jakintsu-jakintsua³³.

AM: Barandiaranek asko estimetan eban.

JM: Barandiaranek Xalbador maite eban?

AM: Bai, eta haregaz egon zan, Jon Bilbaogaz batera³⁴. Joan jakozan, orduan ezaguna ez zanean Xalbador, Urepelera edo inguruetara, eta alkarregaz egon ziran. Xalbadorren bertso batzuk harrigarriak dira...

JM: Xalbadorrek daukan berezitasuna da, eta agian Barandiaranegaz konparaketa bat egin leiteke egunen baten, bere bertsoen ehuneko handian gai bi agiri dirala: Jaungoikoa eta Euskal Herri mindua.

AM: Herri ulerkerea dala-ta, Barandiaranegaz lagun zan André Varagnacek, irakasle zanak —nik Parisen eskola batzuk euki nebazan haregaz—,

³² Antonio Fontán (1923-2010) filologoa, kazetaria eta Espainiako Senatuko buru izan zen 1977-1979an. Barandiaran eta Nafarroako Unibertsitatearen arteko harremanaz, ikus Begiristain (2011).

³³ Fernando Aire, *Xalbador* (1920-1976) artzain eta bertsolari behenafarra izan zen. Gartzia da, *Xalbador, beldur-erlijiotik maitasun-sinesmenera. Jende xumearen erlijio-jakituria* (2018, Bilbo: IDTP eta Desclée de Brouwer) lanaren egilea.

³⁴ Jon Bilbao (1914-1994) euskal gaien ikertzaile eta bibliografoa izan zen, *Eusko Bibliografiaren* egile.

esan eutsan Barandiarani baten, Bigarren Mundu Gerrea inguruan, ea zergaitik ez eban, ba, idazten euskal etnografiaren gaineko liburu bat³⁵. Eta harek erantzun: «Ez, nahiago dot, nik neuk, ikerketa-munduan jarraitu». Eta ez eban idatzi. Eta gai zan idazteko. Tira, gero beste gauza batzuk egin dauz osotasunera joateko.

JM: Bai, eta Barandiaranek baeukan esaldi eder bat, herritik hartutakoa: «Ez gara gure baitan, besteren baitan baizik».

AM: Herriko esakerea da hori. Iparraldekoa da hori, nik pentsau.

JM: Erabili egiten eban?

AM: Sarritan! Baina sarri-sarritan! Hori bere apologetikarik handiena zan: *Ez gera gure baitan...* Esakerea polit-polita.

SG: Oso gaurkoa, gainera.

AM: Gaurkoa eta betikoa. Baina batez be gaurkoa.

SG: Baina ez dago modan.

AM: Ez da modan egongo, baina egiarik handiena da.

SG: Ez dakigu zer galtzen gabilzan hori onartu ezta.

AM: Gure nortasuna galtzen dogu. Eskapismoa da hortik ateratea.

³⁵ André Varagnac (1894-1983) folkloreaken ikerlari frantziarra izan zen, Société du Folklore Françaisen sortzaileetako bat.

Bibliografia

ALTONAGA, Kepa (2016). «Jose Migel Barandiaran antieboluzionista maitagaitza eta B.L.ren *Apologetika apurrak* (1934)», *Ekaia* 29: 179-194.
Kontsultagai: [https://ojs.ehu.eus/index.php/ekaia/article/view/14804].

ANDUAGA, Aitor (2023). «*Völkerpsychologie* as a field science: José Miguel de Barandiaran and Basque ethnology», *Journal of the History of Behavioral Sciences* 60.
Kontsultagai: [https://doi.org/10.1002/jhbs.22258].

— (2024). «*Völkerpsychologie* como ciencia de campo: José Miguel de Barandiarán y la etnología vasca», *Arxiu d'Etnografia de Catalunya* 27: 7-42.
Kontsultagai: [https://doi.org/10.17345/aec27.3978].

AZURMENDI, Joxe (2007). *Volksgeist. Herri gogo. Ilustraziotik nazismora*. Donostia: Elkar.
Kontsultagai: [https://jakin.eus/show/c76aa58ccae08fb12d15e0b5150ff0283ce3f97c].

BARANDIARAN, Joxe Migel eta MANTEROLA, Ander (zuz.) (1978-1993). *Euskaldunak. Euskal etnia* (I-VII). Donostia: Etor.

— (2005). *Diario personal. 1917-1936* (I-II). Ataun: Barandiaran Fundazioa.

— (2009). *Diario personal. 1936-1953* (I-II). Ataun: Barandiaran Fundazioa.

BARANDIARAN, Luis (1980). *Barandiaran'dar Jose Migel. Euskal-kulturaren aitalen*. Tolosa: Librería Técnica de Difusión.
Kontsultagai: [https://euskeraizaintza.org/PDF/Kardaberaz/Bilduma/BARANDIARAN'dar%20Jose%20Migel.pdf].

BEGIRISTAIN, Maria Amor (2011). «Jose Migel Barandiaran en la Universidad de Navarra», *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* 86: 321-341.
Kontsultagai: [https://revistas.navarra.es/index.php/CEEN/article/view/204].

FACULTAD DE TEOLOGÍA DE VITORIA (1992). «Don José Miguel de Barandiaran, sacerdote ejemplar», *Surge. Revista Sacerdotal de Espiritualidad y Apostolado* 533.
Kontsultagai: [https://www.euskariana.euskadi.eus/euskadibib/eu/media/group/1417321.do].

MANTEROLA, Ander (2015). *Zeanuritik Euskal Herrira*. Bilbo: Labayru Fundazioa, Zeanuriko Udala eta BBK Fundazioa.
Kontsultagai: [https://argitalpenak.labayru.eus/profila/zeanuritik-euskal-herrira].

MENTXAKATORRE, Jon (2023). *Euskal ahozko ipuinak eta lurpeko eremua. Antologia eta azterketa* (I-II). Bilbo: Labayru Fundazioa eta Amorebieta-Etxanoko Udala.

MUJKA, Amagoia (2024). «Barandiaranen ekarpena; oparoa, ertz ugarikoa eta guztiz deskubritu gabea», *Gaur* 8: 17-19.

Kontsultagai: [https://www.naiz.eus/eu/hemeroteca/gaur8/editions/gaur8_2024-09-28-07-00].

MUJKA, Mateo (1945). *Imperativos de mi conciencia. Carta abierta a D. José Miguel de Barandiaran*. Kanbo: Bloud et Gay.

Kontsultagai: [<https://www.eusko-ikaskuntza.eus/es/fondo-documental/fondos-documentales/do-2814>].

